

O PREUČEVANJU DRUŽABNEGA ŽIVLJENJA V ETNOLOGIJI IN KULTURNI ANTROPOLOGIJI

Primer Črnomlja od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne¹

Izvilleček

Članek vsebuje osnovne povzetke iz magistrske naloge o družabnem življenju v Črnomlju od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. Uvodni del predstavlja namen raziskave in način raziskovalnega dela. Prispeva kratek prikaz razvoja termina družabno življenje ob pregledu temeljnih del z obravnavo družabnega življenja na Slovenskem in prinaša pogled v nekatera druga dela in prispevke, ki obravnavajo (tudi) družabno življenje doma in na tujem. Osrednja vsebina povzema osnovne ugotovitve iz različnih področij in aspektov družabnega življenja v Črnomlju.

Abstract

This article recapitulates the basic findings from a M.A. thesis on social activities in Črnomelj between the second half of the 19th century and the Second World War. After an initial description of the principal aims of her research on this topic and research methodology employed in her ethnological study the author briefly discusses the development of the term social life and reviews bibliographic works on this topic in Slovenia and abroad. The article focuses on the principal findings on different aspects of social activities in the town of Črnomelj.

Pogled v terminologijo, razmerje med kulturnim, kulturno-družabnim, družabnim in družbenim življenjem

Etnološke, antropološke, zgodovinske, kulturnozgodovinske in sociološke raziskave ob obravnavi širših tem družbene kulture zajemajo tudi družabnost. Z nastankom obsežnejših del, »orisov družabnega življenja«, so raziskovalci oblikovanju pojma »družabno življenje« namenjali več pozornosti, razmišljanj, sklepnih ugotovitev. Uvodoma je v konkretno preučevanje družabnega življenja v Črnomlju sodila obravnava tovrstne literature in pogled v razvojno pot terminologije družabnega življenja, kar v temeljnih potezah zajema pričujoči prispevek. Podrobnejše poznavanje terminoloških oznak pojmov kulturno – družabno – družbeno podaja temeljno podlago pri določitvi temeljev raziskovalnega področja. (Termine med drugim pojasnjuje *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1994, 175, 465–466.)

Ob koncu sedemdesetih let 20. stoletja je Damjan Ovsec ob raziskavi družabnega življenja v Ljubljani ugotavljal, da je »pojem 'družabno življenje' zelo širok. Težko ga je opredeliti, tako da ostaja marsikatera njegova oblika nejasna, predvsem seveda tam, kjer prehaja na druga področja, ki sama zase pomenijo celoto, a se zaradi posebnega socialnega značaja in položaja dotikajo po svoji funkciji tudi družabnosti in družabnega življenja. Gotovo je, da družabno življenje zajema vse sloje prebivalstva in je kot tako pomemben del socialne strukture. Oblike družabnega življenja tudi dokaj dobro označujejo specifičnost dobe, v kateri so nastajale in se razvijale ...« (Ovsec 1979, 7)

Na delo *Oris družabnega življenja v Ljubljani* se je naslonila večina nadaljnjih raziskovalcev obravnavane tematike. Avtor je vprašalnik za pomoč pri pogovorih z informatorji izdelal že leta 1971, »ki so ga kasneje prevzemali ali posnemali tako etnologi kot zgodovinarji, kadar so se lotevali enakih tem.« (Ovsec 1997, 19)

Ovsec posebej raziskuje in poudarja meščanstvo, ki se mu predvsem v delu Kulturna zgodovina mesta Ljubljane v veliki meri posveča tudi z vidika psiholoških vprašanj.

Sredi osemdesetih let je Maja Godina pri raziskovanju družabnega življenja v drugem največjem slovenskem mestu, Mariboru, podobno ugotavljala, da je »pojem družabno življenje izredno širok in v slovenski etnologiji še ni globlje obdelan. Obdelana pa so bila posamezna področja socialne kulture, ki se delno vključujejo tudi v obravnavo družabnega življenja (družbene organizacije, fantovske in dekliške skupnosti, prijateljstva, poznanstva, klike, združbe odraslih ...).« (Godina 1986, 3)

Maja Godina je v nasprotju z Ovscem, ki je posebej opozoril na meščanstvo, pozornost namenjala različni narodnostni in socialno-poklicni sestavi. Avtorica je v sklepu zapisala misel, ki glede na začetne vzgibe pri odločitvi za preučevanje družabnega življenja povezuje tako mariborsko kot črnomaljsko raziskavo. »Temeljitejše poznavanje preteklosti pogojuje tudi boljše razumevanje sedanjosti. Tudi pri poznavanju družabnega življenja je tako. Saj ti prav ob njegovem poznavanju postane razumljivejše sedanje življenje mestnega prebivalstva in funkcioniranje samega mesta ... Že se pojavljajo tudi želje po obujanju nekaterih oblik družabnega življenja, ki so bile znane pred vojno (kavarne, raznovrstne plesne prireditve, elitnejši gostinski lokali ...). Upam, da bo kot tovrstna spodbuda služilo tudi pričujoče delo.« (Godina 1986, 68)

Godinova je v letu 1991 pripravila tudi dobrodošel pripomoček za raziskovalce življenja v mestih – etnološko bibliografijo del o preučevanju industrijskih naselij in mest. (Godina

¹ Članek je povzet po: Marjetka Balkovec Debevec, Družabno življenje v Črnomlju od druge polovice 19. stoletja. Magistrsko delo. Ljubljana 2005, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 312 str.

1991, 180–183)

Marija Klobčar je v delu *Kamničani med izročilom in sodobnostjo* kamniške meščane obravnavala z različnih zornih kotov. Ravno »... zaradi celovitosti obravnavanega načina življenja« je bilo delo označeno za »... strokovni prvenec na področju etnoloških raziskav mest na Slovenskem«. (Klobčar 1998, iz ocene dr. J. Bogataja)

Primerjava obravnave družabnega življenja v Ljubljani (Ovsec) in Mariboru (Godina) kaže »... pomemben razloček med njima ...«, saj »se Ovšček oris omejuje na meščansko plast prebivalstva (višje in srednje družbene plasti), Godinova pa upošteva razvejeno družbeno in tudi nacionalno sestavo ... Zanimiva je skupna poanta sicer različno naravnanih del Ovsa in Klobčarjeve o središčnosti posameznika in individualnosti, ki je v obzorju občestvenosti ni bilo mogoče misliti.« (Slavec Gradišnik 2000, 493)

Omenjene obravnave (Ovsec, Godina, Klobčar) so s posameznimi poudarki pomembna spodbuda pri raziskovanju stičnih vprašanj in poti kulturnega in družabnega življenja v Črnomlju.

Od osemdesetih let dvajsetega stoletja lahko sledimo večjemu številu raziskav, ki se bolj obrobno dotikajo vprašanj družabnega življenja. Skladno s podrobnejšimi preučevanji se je oblikoval tudi termin družabno življenje, ki je strnjeno predstavljen v *Slovenskem etnološkem leksikonu* (2004). Pri pojmu **družabno življenje** gre v ožjem pomenu za »a. družabne prireditve in igre«, v širšem pomenu pa so to »b. človeški odnosi v določenem okolju in druženje zaradi pomembnega osebnega, kult(urnega), verskega ali športnega dogodka. D. ž. zajema vse plasti preb(ivalstva) v mestih in na podeželju in je pomemben del soc(ialne) strukture in kulture. /.../ D(ružabno) ž(ivljenje) poučno označuje določene posebnosti dobe, v kateri oblike d(ružabnega) ž(ivljenja) nastajajo in se razvijajo. To velja zlasti za preteklost, ko so d(ružabno) ž(ivljenje) spremljale številne šege in navade oz. natančna pravila ravnanja in je bilo d. ž. tudi sestavina družb(enega) ugleda ...« (Ovsec 2004, 101)

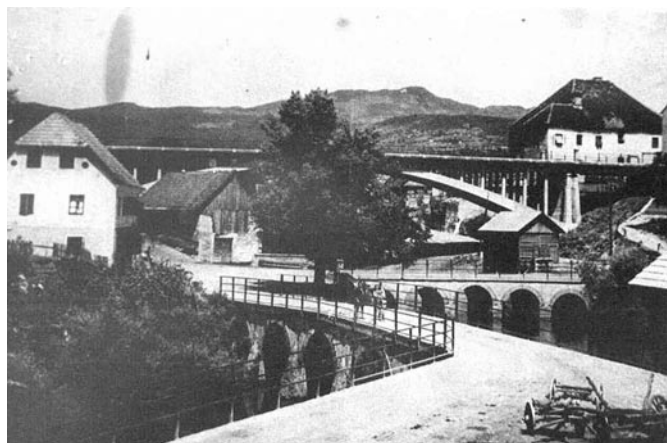
Raziskava družabnega življenja v Črnomlju je zajemala obravnavo družabnega življenja v najširšem pomenu pojma družabno življenje, postavljeno v določeno mestno okolje in v določeno časovno obdobje.

Pogled v nekatera druga dela in prispevke, ki obravnavajo (tudi) družabno življenje

Poglavje vsebuje pogled v nekatere prispevke z obravnavo sorodnega raziskovalnega področja ali pa v prispevke s splošnimi in teoretskimi tezami in razmišljanji, ki se navezujejo na raziskave družabnega življenja v mestu in jih dodatno osvetljujejo.

Pri raziskavah z elementi kulturnega, družabnega ali družbenega življenja je pri izbiri terminologije v naslovu ali podnaslovu prispevkov opazna precejšnja raznolikost, ponazorjena tudi s poudarkom na posamezen predmet raziskave (bolj družbene ali bolj družabne narave).

Na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je nastalo več nalog na to temo ali z obravnavo posameznih segmentov z zanimivimi razmišljanji, izsledki, ugotovitvami.

»Črnomaljsko tromostovje« – trije mostovi nad Dobličico in Lahinjo, ki oblivata staro mestno jedro. Največji, železobetonski most, je bil kot pomembna pridobitev zgrajen leta 1912. Fotografija je iz obdobja med obema vojnama. Original hrani H. Frančeškin, Ljubljana.

Eno temeljnih del, ki je iz različnih razlogov uporabno za raziskovalce mestnega življenja, je *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem* avtorja Slavka Kremenška. Delo, ki ga odlikujejo številni podatki, širina in globina preučevanega, v vsebinskem pogledu med drugim zajema tudi naslednja poglavja: uporaba prostega časa; udeležba v organizacijskem življenju; zanimanje mladine za šport, za delo v kulturno-prosvetnih društvih in neformalna združevanja; izvenšolska dejavnost mladine; povezanost mladih; medsebojna povezovanja in sestajanja odraslih; delo v družbenih organizacijah; običaji; obiskovanje gledališča in kina idr. (Kremenšek 1970) Prav tako je za poznavanje raznih splošnih in teoretskih vprašanj dobrodošlo poznavanje drugih Kremenškovih del in prispevkov, npr. *Obča etnologija, Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejših dobe, Etnološki razgledi in dileme 1–4* in druga.

Mojca Ravnik je v *Galjevi* upoštevala že uveljavljena načela pri obravnavi mest, ob njih pa vnesla nova in jih posebej predstavila in utemeljila. Je eno tistih temeljnih del, na katerega se vedno znova oziramo. (Ravnik 1979)

V *Slovenskem ljudskem izročilu*, pregledu etnologije Slovencev (1980), je bilo v poglavju Družbeno življenje prikazano takratno stanje: »... preučevanje družbenih pojavov v slovenski etnologiji (se) šele začel, čeprav lahko obilo podatkov o njih najdemo v etnoloških spisih, ki jim niso neposredno namenjeni. V tem pogledu so zgovorni predvsem najštevilnejši opisi ter raziskave življenjskih, letnih in delovnih šeg, stavbarstva, noše, prehrane in slovstva, ki nam skozi vedenje in ustvarjanje nosilcev kulture razkrivajo tudi vsebino in funkcijo njihovih medsebojnih odnosov ...« (Ravnik 1980, 134) Hkrati je Ravnikova v *Slovenskem ljudskem izročilu* v sintezi o družbenem življenju ugotavljala, da spoznanja novejših raziskav opozarjajo »na prepotrebne vsebinske in metodološke dopolnitve v vedi«. (Ravnik 1980, 134)

Borut Brumen je v središče razmišljanj v delu *Na robu zgodovine in spomina: Urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941* postavil vprašanje o bistvu in zakonitostih urbanega načina življenja. Delo v uvodu zajema izsledke tovrstnih tujih raziskovanj, pri obravnavi izčrpne vsebine sledimo prepletu etnološko-sociološke obravnave. (Brumen 1995)

Brumen se je z vprašanji obravnave mest ukvarjal tudi v drugih prispevkih, tako v članku Evropske urbane študije pred durmi posturbanosti (Brumen 1994) ter Naprej v preteklost in nazaj v prihodnost: Od etnologije mesta k urbani etnologiji (Brumen 1995a).

V članku Meščani mesta Kranja v obdobju med svetovni- ma vojnama je ob temeljno zastavljenem vprašanju, kdo je sploh meščan, avtorica Tatjana Dolžan določila in obrazložila temeljne kriterije, ki jih je upoštevala v raziskavi: prostor in čas, bogastvo, razgledanost, zavest pripadnosti boljšemu svetu. Izsledki v poglavju Plesi, družabnost, prireditve in Meščanski način življenja se še posebej stikajo s sorodnostjo ugotovitev pri raziskovanju družabnega življenja v Črnomlju: »... Pred drugo svetovno vojno so bili izrazito meščansko razvedrilo plesi. ... Veselice so bile dosti bolj sproščena oblika plesnega razvedrila, namenjena nižjim slojem meščanstva, zlasti obrtnikom in okoličanom. Prirejale so jih stanovska ali interesna društva ... Delo, družinsko življenje, nedelje, praznovanja okroglih obletnic, družabnost, izkazovanje in razkazovanje meščanskega na prireditvah, razgibanost duha in telesa z umetnostjo in športom so se prepletali in se izkazovali ponekod izrazito, drugod zamolklo, pač odvisno od premoženjskega in duhovnega blagostanja.« (Dolžan 1993, 90–95)

»Več krajevnih monografij avtorice Marije Makarovič (*Kostanjevica in okolica* (1975), *Strojna in Strojanci* (1982), *Predgrad in Predgrajci* (1985), *Črna in Črnjani* (1986), *Sele in Seljani* (1994)) po vsebinski širini najbolj ustrezajo modelu celovitih krajevnih obravnav, nekakšni idealni monografiji, v katerih so izrisana, čeprav ne povsem enakomerno, vsa področja kulture ...« (Slavec Gradišnik 2000, 490) Med monografijami Marije Makarovič je delo *Predgrad in Predgrajci* v celoti, še posebej pa poglavje o družabnem življenju, zanimivo zaradi primerljivosti s podatki za preostalo Belo krajino.

Monografija Vitanja (ur. Duša Krnel-Umek in Zmago Šmitek) združuje več prispevkov različnih avtorjev, zanimiva je uvodna predstavitev dela. Duša Krnel-Umek je v tem delu svoja raziskovalna spoznanja strnila v poglavju Skupnosti in družbeno razlikovanje.

Družabno in družbeno življenje je zastopano tudi v delih *etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja*. Med zvezki etnoloških topografij sta izšli tudi deli za območje Bele krajine, najprej za občino Črnomelj (Dular 1986) in nato za občino Metlika (Balkovec 1994).

Članek Tanje Tomažič Nekatera bistvena dogajanja in pojavi na področju družbene kulture v 19. stoletju na Slovenskem strnjeno povzema splošna dognanja, predvsem pa postavlja vrsto vprašanj in razmišljanj o obravnavani tematiki. V preglednem članku, objavljenem v *Slovenskem etnografu* leta 1991, je Tanja Tomažič med drugim poudarila: »Ljudje živimo v skupnostih, za katere so značilni različni družbeni odnosi. Ti odnosi se spreminjajo skupno z materialno podlago življenja. To so vezi, ki se prepletajo med družinskimi člani, vezi, ki povezujejo prebivalce sosesk, župnij, krajevnih skupnosti, pa tudi soglasja ali nasprotja, ki prihajajo na dan med interetničnimi odnosi, različne stopnje družbenega razlikovanja med pripadniki posameznih družbenih skupin ...« (Tomažič 1991, 389–431)

Med temeljna dela, ki združujejo splošna raziskovalna in zgodovinska vprašanja etnologije, sodi delo Ingrid Slavec

Gradišnik *Etnologija na Slovenskem: med čermi narodopisja in antropologije* (izšlo 2000). Avtorica dela je izrazitejša sporočila raziskav o »družbenem« in »družabnem« strnila v poglavju Ljudje v družbi in prostoru, kjer je ugotovila tudi: »Kakor kažejo izhodišča novejših raziskav snovnega sveta, družbenost ni nekaj, kar bi mogli osamiti, je vezivo in gibalno, ki prežema vsakdanje življenje in je drugi obraz kulturnega ...« (Slavec Gradišnik 2000, 484)

Nove poglede in razmišljanja o podobi narodopisja v drugi polovici 19. stoletja prinaša knjiga Jurija Fikfaka *Ljudstvo mora spoznati sebe*. (1999)

Pri oblikovanju trdnega okvirja in vsebine praznikov, letnih, delovnih in življenjskih šeg, je raziskovalcu v pomoč delo Nika Kureta *Praznično leto Slovencev*. (Kuret 1965–1971)

Niz podatkov, sintez, misli, načinov obdelave nudijo raziskovalcu (tudi družabnega življenja dela Janeza Bogataja, med njimi predvsem: *Mlinarji in žagarji v dolini Krke, Sto srečanj z dediščino na Slovenskem, Smo kaj šegavi*, in druga. (Bogataj 1982, 1998)

Ravno tako ne gre prezreti drugih pomembnih del slovenskih etnologov, ki razna področja družabnosti uvrščajo v svoje raziskovalno delo. Tudi na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je nastalo več nalog, ki vsebujejo vprašanja družabnega življenja v širših obravnavah ali pa v posameznih segmentih.

Orisu družabnega življenja lahko sledimo tudi v delih zgodovinarjev.

Med prva, temeljna kulturnozgodovinska dela sodi knjiga Josipa Mala *Stara Ljubljana in njeni ljudje: Kulturnozgodovinski oris*, ki je izšla v Ljubljani leta 1957. Avtor je v uvodu zapisal tudi, da je »razen teh zunanjih, vojnih in političnih dogodkov ... prav tako važno in potrebno poznati tudi notranjost človeka, opisati njegovo duševnost in prepletanje materialne in duhovne kulture v njem ter poudariti vsa tista dejstva, ki zbudijo v nas čustveni odmev bodisi s svojo sorodnostjo bodisi s svojim nasprotjem do nas. V ospredju in žarišču kulturne zgodovine stoji vedno človek kot tak ... In prav po življenjskem odražanju v navadah in običajih, v hrani in obleki, v opremi, stanovanju in v igri, zabavi in celem družabnem izživljanju sploh se javlja človek vsake dobe v svoji nezlagani podobi, v svojih pravih težnjah in željah, v svojih nagnjenjih in zopervanjih, v svoji moči in slabosti, v svojih spoznanjih in v svojih dostikrat smešnih predsodkih.« (Mal 1957, 5–6)

Janez Cvirm se je v knjigi z naslovom *Kri v luft! Čreva na plot!* in podnaslovom Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja posvetil družabnemu življenju v Celju, s posebnim poudarkom na narodnostnih nasprotjih med Nemci in Slovenci.

V Pokrajinskem muzeju Celje so leta 1995 pripravili razstavo Iz življenja celjskega meščanstva v 19. stoletju in ob njej izdali katalog *To in ono o meščanstvu v provinci*, v katerem so različni avtorji prispevali svoja videnja in raziskovalne sinteze o meščanski kulturi.

Monografija o Spodnji Šiški, ki je bila nekdanja »prva vas na Gorenjskem ob poti proti Celovcu in najbližja soseda Ljubljani« (Šuštar 1996, 306), je delo zgodovinarja Branka Šuštarja. Temelji na arhivskih virih, časopisnih člankih, spominski in drugi literaturi. Tako kot je v recenziji k delu navedel Vasilij Melik, je »... Avtor zajel gospodarstvo, politiko in kulturo z

najrazličnejših strani in daje zelo veliko novih podatkov, ki bodo lahko koristili tudi raziskovalcem zgodovine vsakdanjega življenja ...» (Šuštar 1996, iz recenzije dr. V. Melika)

Pri preučevanju vloge društvene dejavnosti v družabnem življenju določenega okolja sta priporočljivi deli zgodovinarke Majde Žontar in Zore Torkar. V katalogu razstave Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914 (avtorica Majda Žontar) je poleg obravnave posameznih društev na Gorenjskem v uvodu objavljen tudi splošni pregled: Razvoj slovenskega narodnega gibanja in društev, ki ga je pripravil Vasilij Melik. Zanimive podatke prinaša tudi katalog o narodni čitalnici v Kamniku avtorice Zore Torkar, ki konkretne obravnave dogajanj v kamniški čitalnici povezuje s širšimi ugotovitvami o delovanju čitalnic na Slovenskem.

Ker je družabnost pomembna sestavina prazničnih dni, spoznamo zgodovinske razmere in kulturne elemente praznikov v delu Damjana Ovsca *Velika knjiga o praznikih* in v delu zgodovinarjev Franca Rozmana, Vasilija Melika in Boža Repeta *Zastave vihrajo: Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes*.

Med **tujo literaturo** zasledimo vrsto razmišljanj in spoznanj, ki so širila raziskovalne meje in polja etnološki stroki. Predvsem nas je zanimal pogled v nekatera dela tujih raziskovalcev, ki so namenjali pozornost raziskavam življenja v mestih in oblikam družabnosti v njih.

Na Hrvaškem se je v začetku sedemdesetih let z vprašanji preučevanja mest ukvarjala predvsem Dunja Rihtman-Auguštin. Z določitvijo mesta kot predmeta etnoloških preučevanj je spodbudila vrsto novih etnoloških del, posvečenih kulturi in načinu življenja v urbanih naseljih. Eno njenih temeljnih del je *Etnologija naše svakodnevce* iz leta 1988.

Svoje raziskovalno delo je vprašanjem urbane kulture namenjala tudi Aleksandra Muraj, npr. *Transformiranje načina i kulture stanovanja u Jalševcu*, 1977 idr. Zanimive izsledke prinašajo prispevki Lele Ročenović, ki je med drugim pisala o nekdanjih in današnjih (ritualnih in političnih) funkcijah mlaja, ki ga v nekaterih urbanih in ruralnih sredinah postavlja ob 1. maju (1989). Milivoj Vodopija se je ukvarjal s šegami in z navadami ob maturi na temelju terenskih preučevanj v Zagrebu, Ines Prica je preučevala politične in nacionalne manifestacije v Zagrebu (1990), v doktorski disertaciji Poslijeratna svadba u Zagrebu je analizirala spremembe in razvoj svadbenih ritualov v kontekstu sodobnih sociokulturnih procesov. V delu *Mala europska etnologija* je zajela vrsto vprašanj iz etnološkega raziskovalnega področja, med drugim tudi obravnave urbane kulture v hrvaški etnološki praksi.

Maja Povrzanović je namenjala posebno pozornost obravnavi pojavov spontanega zbiranja prebivalcev v središču mesta – *Okupljališta na otvorenom u središtu Zagreba*, ob vojni na Hrvaškem pa se je ukvarjala predvsem z vsakodnevnim življenjem med vojno.

Delo hrvaških etnologov *Etnografija – svagdan i blagdan hrvatskoga puka* prinaša strnjen pregled temeljnih etnoloških obravnav. Podrobnejši prikaz razvoja in pomena letnih šeg in navad prinaša delo Vitomira Belaja *Hod kroz godinu*.

Z obravnavo družabnega življenja se poleg etnologov ukvarjajo tudi drugi pisci. Tako je hrvaški novinar in književnik Zvonimir Milčec napisal knjigo *Galantni Zagreb*, bogato ilustrirano s slikovnim gradivom iz družabnega življenja Zagreba

Veselice na Gričku so bile med osrednjimi družabnimi prireditvami v Črnomlju. Gasilska veselica pod lipami na Gričku. Črnomelj, okrog leta 1935. Original hrani B. Pezdirc, Črnomelj.

in Zagrebčanov.

Med temeljna dela evropske etnologije po drugi svetovni vojni sodi delo nemškega etnologa Hermanna Bausingerja *Volkskultur in der technischen Welt*, ki je izšlo v Stuttgartu leta 1961. V veliki meri je knjiga spodbudila teoretični premik z usmeritvijo etnologije k raziskovanju vsakdanjosti. Z njo je Bausinger odprl prostor, v katerem je nešteto poti za etnologijo modernih kompleksnih družb. (Brumen 1991, 97) Prav tako je naslednje pomembno Bausingerjevo delo *Volkskunde: Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse* (Berlin 1971) prineslo odgovore na temeljna etnološka razmišljanja.

V Nemčiji (nekdanji ZRN) je mesto postalo predmet etnoloških raziskav v 60. letih 20. stoletja, s teoretično usmeritvijo etnologije k raziskovanju vsakdanjosti. Nemško etnološko društvo je z namenom sistematičnega preučevanja mest leta 1983 organiziralo 24. kongres nemških etnologov z delovnim naslovom – Velemesto. V nekdanji NDR pa je v 60. letih 20. stoletja z usmeritvijo etnologije k vprašanju sedanjosti tudi mesto postalo predmet etnoloških raziskav (predstavnik Paul Nedo in Wolfgang Jacobeit). (Brumen 1991, 96, 97, 99)

Pomembno vlogo pri raziskavi mest zavzemajo švicarski etnologi. Tako je Richard Weiss v delu *Volkskunde der Schweiz* utemeljil etnologijo mesta kot nedvoumen sestavni del etnološke problematike. (Brumen 1991, 100)

V knjigi Leopolda Schmidta *Wiener Volkskunde* iz poznih tridesetih let 20. stoletja in v naslednjih delih je bil nauk o mestu priznan za samoumeven del stroke, čeprav so ostali v središču raziskovanja običaji in ljudska glasba, noša in ljudsko verovanje. Preobrat v tej smeri je bila med deli avstrijskih etnologov disertacija Wolfdietra Zupferja o kulturnih premenah v dunajskih predmestjih v 19. stoletju. (Slapansky 1991, 75, 77)

S preučevanjem kulture in načina življenja (*byt*) mestnega prebivalstva so se ukvarjali tudi raziskovalci v nekdanji Sovjetski zvezi, med njimi V. J. Krupjanskaja (industrijsko središče srednjega Urala, Nižnji Tagil), v 70. letih 20. stoletja so se raziskovalci ukvarjali s preučevanjem mestnega prebivalstva v srednjem delu Rusije (Kaluga, Jelec, Jefremov). Zanimive rekonstrukcije posameznih plati življenja meščanov v preteklosti so bile narejene v delih o Peterburgu. Pomembna je tudi raziskava *Mesto in ljudske tradicije Rusov ter Stari Tbilisi: Mesto in meščani v 19. stoletju*. (Budina 1991, 83–85)

Med deli poljskih etnologov zbuja posebno pozornost raziskave prazničnih običajev v velikih mestih Jadwige Komo-

rowske. Poleg raziskovanj delavske kulture in raziskav v mestnih industrijskih središčih na Poljskem je Center za znanstvene raziskave Wojciecha Kętrzyńskiego v Olsztynu začel z raziskavami malih mest in mestec. (Kopczyńska-Jaworska 1991, 34) Leta 1993 je izšel zbornik *Wybrane problemy etnologii miasta*. (ur. B. Kopczyńska-Jaworska)

Ob raziskovanju življenja delavcev in s tem hkrati tudi življenja v mestih je dobrodošla primerjava z delom, ki ga je pripravilo več čeških etnologov in folkloristov, *Stará delnická Praha*. Prinaša opredelitve pojma češkega delavstva in njegov razvoj, družbeno, društveno, družabno življenje, socialno strukturo, družinsko življenje, kulturo bivanja, prehrano in nošo. Na Slovaškem je leta 1991 izšlo delo Petra Salnerja *Taká bola Bratislava*, ki prav tako zajema vprašanja urbane etnologije, meščanstva, še posebej je predstavljeno druženje v kavarnah Bratislave. Poseben poudarek družbeni slojevitosti in narodni identiteti mestnega prebivalstva namenja delo *Etnicita a mesto: etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Zbornik sta uredila Peter Salner in Daniel Luther. (Salner-Luther, 2001)

Katharina Oxenius prinaša v svojem delu *Vom Promenieren zum Spazieren* kulturnozgodovinski pregled razvoja in namena pariških parkov; zanimiv je predvsem razvoj parkov kot otroških igrišč in pomen parkov kot prostor za srečevanje ljudi in preživljanje prostega časa. (Oxenius 1992)

Delo Margaret Stacey *Tradition and change* je izšlo že leta 1960 in prinaša obravnavo življenja v Banburyu, mestu na deželi. Vsebina zajema portret mesta, vire zaslužka, politiko, religijo, prostovoljna združenja, hiše in sosedske odnose, družino in socialni status. (Stacey 1960)

Zbornik *Anthropologists in cities*, ki sta ga uredila George M. Foster (Univerza v Kaliforniji, Berkeley) in Robert V. Kemper (Southern Methodist University), je izšel leta 1974, potem ko so tri leta prej na Univerzi v Kaliforniji (Berkeley) začeli seminar o urbanizaciji. V zborniku je objavljenih deset člankov z obravnavo vprašanj antropologije v mestih. Raziskavam urbane antropologije sta namenjena tudi strokovna časopisa *Urban Anthropology* in *Urban Anthropology Newsletter* ter vrsta druge antropološke literature.

V pričujočem prispevku navajam le izbor nekaterih del, ki se navezujejo na raziskave družabnega življenja. Predvsem gre za dela, ki so začetek uvrščanja problematike (tudi družabnega življenja v etnološke obravnave mest. Navedena dela so prinašala razmislek in bila hkrati v pomoč pri različnih vidikih nastajanja in oblikovanja dela o družabnem življenju v Črnomlju. Obstaja pa še cela vrsta domačih in zlasti tujih del, ki obravnavajo razna področja družabnosti in jih ob etnologiji in kulturni antropologiji najdemo v kulturni zgodovini, sociologiji, psihologiji in drugih vedah.

O metodologiji raziskovanja

Če strnemo glavno metodološko usmerjenost del, ki se ukvarjajo z raziskovanjem (tudi) družabnega življenja, lahko ugotovimo, da prevladuje genetično strukturalna, historično usmerjena metoda, so pa tudi dela, ki so v metodološkem pogledu bolj pluralistična. (Brumen 1995, iz ocene dr. S. Kremenška)

Primer preučevanja družabnega življenja v Črnomlju od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne

Navedena dela so bila pri raziskovanju družabnega življenja v Črnomlju v pomoč predvsem ob uvodnih pripravah na preučevanje ter pri spremljajočih razmislekih o sami vsebini in njenem obsegu, o metodah in postopkih raziskovalnega dela. Predhodna obdelanost oz. neobdelanost problematike, dostopnost podatkov in virov, združitev etnološke in zgodovinske obravnave pa je dokončno oblikovala metodologijo raziskovanja in vsebino dela v konkretni raziskavi družabnega življenja v Črnomlju. Pri določitvi osrednjega vsebinskega jedra raziskovanja so nudila oporo predvsem nekatera tovrstna temeljna etnološka dela. Raziskava družabnega življenja v Črnomlju je iskala tudi primerjavo, vzporednice in razmerja v »orisih družabnega življenja« med Ljubljano, Mariborom in Kamnikom. Etnološka dela omenjenih mest so izšla vsako v enem od zadnjih treh desetletij 20. stoletja. Leta 1979 je izšlo delo Damjana Ovsa *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne*; leta 1986 delo Maje Godina *Oris družabnega življenja v Mariboru od leta 1919 do 1941*, in leta 1998 delo Marije Klobčar *Kamničani med izročilom in sodobnostjo: Življenje kamniških meščanov od leta 1880 do druge svetovne vojne*.

Ljubljana in Maribor sta dve največji mesti na Slovenskem. Vzporednice z majhnim podeželskim mestom, kakršen je bil predvojni Črnomelj, je včasih težko potegniti. Nekoliko bližje je primerjava oblik in vsebin družabnega življenja z mestom Kamnikom.

V obravnavanem obdobju so v Črnomlju živeli (predvsem manjši) obrtniki, gostilničarji, trgovci, katerim je bila dodatna gospodarska dejavnost kmetijstvo. Z začetkom industrije in ob gradnji železnice se je v kraju naselilo nekaj delavcev, ki so prišli iz različnih predelov Slovenije in tudi od drugod. Višji sloj prebivalstva v mestu je bila peščica uradništva in izobražencev (učitelji, zdravniki, sodniki, duhovniki).

V začetku 20. stoletja je Ljubljana štela več kot 26.000 prebivalcev, Črnomelj pa 1.055, torej lahko na Črnomelj gledamo pod lupo petindvajsetkratne pomanjšave Ljubljane. Tako lahko ob primerjavi prikaza posameznih segmentov družabnega življenja v Ljubljani in tudi Mariboru ugotovljamo, da se množičnost, številčna pojavnost in zunanja razkošna podoba v primeru Črnomlja izraža v pomanjšani, skromnejši zunanji obliki. Pri preučevanju družabnega življenja v Črnomlju lahko ob primerjavi z obema največjima mestoma na Slovenskem sledimo bolj izrazitemu prepletu sestavin družabnega življenja, kakršno je bilo bolj značilno za kmečko prebivalstvo po vaseh, in elementom, ki so odraz mestnega načina življenja in druženja. Navedena ugotovitev je v nadaljevanju prikazana s konkretnimi primeri.

Razmerja o velikosti in majhnosti ali o bogastvu in revščini so sicer lahko zelo različna, odvisna od tega, kaj komu pomeni velikost in kaj bogastvo. Hudomušno, a zgovorno nam razmerje med Ljubljano in Črnomljem prikaže pripoved, objavljena v knjigi *Zgodbe ne moreš iz žakla zvrnit*, ki govori o tem, kako je črnomaljski stoletnik videl Ljubljano – s svojimi očmi. Stoletnik Belič je šel leta 1938 v Ljubljano na evharistični kongres.

Uprizoritve dramskih del, ki so jih prirejala različna društva, so si domačini radi ogledali. Igro Pavelčkova piščalka so igrali pri »Prosveti« leta 1934. Original hrani A. Jerman, Črnomelj.

»Po Lublani je hodo bus, v noši, pred sabo pa je noso tablo z napisom: 100 lejt. Póle je pravo duma: 'Kok so tej lódi rejvni, nobenega gnoja ni okuli hiš'.« (Kure 2004, 181) Pripoved sodi v čas, ko je kup gnoja pred hišo še predstavljal pojem bogastva in blagostanja. Tega je bilo v Črnomlju obilo, v Ljubljani ga pa ni bilo!

Raziskovalno delo o družabnem življenju v Črnomlju

Beli krajini in njenim prebivalcem na jugovzhodu Slovenije so zgodovinski dogodki, odločitve in pojavi oblikovali svojstveno kulturno-družbeno-zgodovinsko podobo. Črnomelj je upravno središče Bele krajine, drugo, petnajst kilometrov oddaljeno belokranjsko mesto je Metlika. Z mestoma se ves čas povezujejo bolj ali manj oddaljeni trgi in vasi. Medtem ko je Metlika v neposredni bližini hrvaške meje, je Črnomelj od nje oddaljen okrog petnajst kilometrov.

O preučevanju družabnega življenja v Črnomlju so že pred časom začeli razmišljati snovalci kulturno-družabnih prireditvev na takratni Občini Črnomelj, z željo, da bi to védenje ne le odstrlo del zgodovinske in etnološke podobe o Črnomlju in njenih prebivalcih, pač pa bi iz tega temelja lahko izhajale tudi nove prireditve in nove oblike praznovanj in druženj. Namig je spodbudil pričujočo raziskavo s postopnim razkrivanjem in preučevanjem tovrstnih vprašanj.

Splošna ugotovitev, da lahko pojem *družabno življenje* razumemo izjemno široko, se je ob vsakem nadaljnjem raziskovalnem koraku dodatno potrjevala. Pojavljala se je stalna dilema o tem, kje postaviti meje raziskovanja, saj se tematika tesno stika z drugimi obravnavami snovne in nesnovne kulture. Tudi zato je bilo treba raziskovalno področje umestiti v določene okvirje. Prvi je bil časovni – zajema obdobje od druge polovice 19. stoletja in traja do začetka druge svetovne vojne.

Oris družabnega življenja v Črnomlju je bil postavljen tudi v dovolj trdno zgodovinsko ogrodje, saj je tako bolj jasno razvidna pot od samih pogojev za določen način življenja do nastanka posameznih pojavnih oblik in vsebin družabnega življenja, ki se ob danih pogojih razvijajo in nastajajo.

Uvodna poglavja raziskave družabnega življenja v Črnomlju prinašajo temeljna spoznanja o terminologiji, metodologiji

raziskovanja in delih, ki zajemajo obravnave družabnega življenja. Delo se nadaljuje s splošno zgodovinsko, gospodarsko in socialno predstavitev Črnomlja. S tem se pravzaprav »odprejo vrata« v nadaljnje predstavitve družabnega življenja. V posameznih poglavjih je večinoma razvojno, kronološko, z opisom temeljnih značilnosti predstavljena obravnavana tematika. Celotno vsebino raziskave je težko strniti v posplošene ugotovitve, ne da bi ob tem tvegali, da katerega od elementov prezremo ali pa kakšnemu namenimo večjo pozornost, kot bi bilo treba. Vendarle so poudarjeni nekateri poudarki, ki so pri preučevanju prišli najbolj do izraza. Tudi v sami nalogi so posamezni bolj reprezentativni elementi družabnega življenja predstavljeni podrobneje, posebej, če je bilo za to na voljo tudi več ustreznih virov in literature. Namen raziskave je bil zadostiti tudi naslednjim ciljem: mnoge teme naj bi vedno novim raziskovalcem življenja v Črnomlju ponudile temeljno izhodišče za nadaljnje preučevanje. Pridobljena spoznanja naj bi osvetlila del preteklosti Črnomlja in načina življenja njenih prebivalcev ter hkrati nudila določene možnosti pri obogatitvi in nadgradnji družabnih dogajanj v sodobnosti.

Poseben del raziskave je namenjen obravnavi šolstva v Črnomlju, poudarjena je vloga šole v družabnem življenju kraja. Šolstvo je bilo (in je) vpeto v širša družbena dogajanja, tako je privlačno (tudi) za etnološke obravnave.²

V želji, da bi bila obravnavana problematika čim bolj in čim bolj raznovrstno osvetljena, hkrati pa bi zajela bistvo vsebine, sem poskušala pridobiti čim več razpoložljivih virov, sredstev in možnosti za oblikovanje raziskovalnega dela.

Poleg literature, pregledovanja različnih virov in gradiva v arhivih, muzejih, knjižnicah, so dodatno vrednost raziskavi dala ustna sporočila. Bela krajina je znana kot »dober teren«, kar sem lahko znova z veseljem potrdila. Z informatorji sem opravljala delno vodene intervjuje, za katere je bila smer pogovora vnaprej uokvirjena in v najosnovnejših potezah tudi dogovorjena. Seveda pa je bil vsak pogovor drugačen, poseben in se je kdaj zasukal tudi po nekoliko drugačni poti od prvotno načrtovane – vsekakor pa je bil dragocen. Pripovedovalke in pripovedovalci s svojim spominom, do koder jim pač lahko seže, ponazarjajo zgodovinska dejstva s konkretno življenjsko izkušnjo, nam jih na ta način približajo, jih oživijo in celotni vsebini dodajo žlahtnost. Srečanja s sogovorniki dajo pravo vrednost tako raziskavi sami kot končni podobi dela. Pomemben dodatek besedilu so pridobljene fotografije in drugi dokumenti, ki predstavljenim ugotovitvam pridajo bolj slikovito in hkrati realnejšo podobo.

V pomoč pri razumevanju načina življenja, mišljenja in doživljanja Črnomeljcev mi je bilo to, da je Črnomelj moj domači kraj.

Bolj ko je raziskovanje vodilo v širino in globino obravnavane teme, bolj se je oddaljevala neka posplošena, poenostavljena sinteza družabnega dogajanja v Črnomlju. Ne le, da je vsako obdobje prinašalo svoje značilnosti, družabno življenje so različno doživljali posamezni socialni sloji. Pri premožnih je življenje teklo drugače kot pri revnih; politično katoliški krog je razmišljal in živel drugače kot liberalni; v samem središču

² Različni aspekti raziskav tradicije šolstva nas še posebej zanimajo v Slovenskem šolskem muzeju, kjer sem zaposlena kot kustosinja. Raziskava naj bi bila v prid tudi mojemu poklicnemu delu.

mesta so se spominjali povsem drugih značilnosti družabnega življenja kot na enem ali drugem skrajnem predelu Črnomlja. Raziskava je poskušala to množico različnosti in drugačnosti vendarle povezati v skupno sled o družabnem življenju v Črnomlju med drugo polovico 19. stoletja in drugo svetovno vojno. V pričujočem prispevku so v posameznih segmentih nakazani le nekateri bistveni elementi raziskave.

O življenju v Črnomlju od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne

Osrednje zgodovinsko jedro Črnomlja leži na dvignjenem pomolu v rečnem okljuku oziroma medvodju rek, ki ga oblikujeta reki Dobličica in Lahinja. Urbano jedro, kakršno se je ohranilo do sodobnega obdobja, prikazuje že Franciscejski načrt iz leta 1824. (Bernik 1987, 14–15)

V obravnavanem obdobju je Črnomelj štel dobrih tisoč prebivalcev, skupaj z bližnjo okolico do tisoč devetsto prebivalcev, ki so se preživljali pretežno z raznimi obrtnimi dejavnostmi ob nepogrešljivem kmetijstvu (poljedelstvu, vinogradništvu, tudi živinoreji). Nekoliko drugače se je preživljala peščica državnih uradnikov, zdravnikov, učiteljev, duhovnikov.

Med dvajsetimi okrajnimi glavarstvi na današnjem ozemlju Slovenije brez Prekmurja je Črnomelj po štetju leta 1880 zasedal trinajsto mesto po velikosti sedežev okrajnih glavarstev. (Melik 1995, 5–10)

V belokranjskem okolju je bilo mesto pomembno središče, tako v upravnem, gospodarskem in kulturno-družabnem pomenu.

Podoba Črnomlja v začetku 20. stoletja je v nekoliko romantičnem zapisu ohranil kronist Leopold Podlogar in lahko rabi kot dobra primerjava tega, kar se je v mestnem središču ohranilo do zadnjega obdobja. Zapis Podlogar začenja: »Glej, globoko spodaj, skoraj pod teboj leži malo, pa prijazno belokranjsko mesto Črnomelj ... Majhno mesto je: ima le 1.240 prebivalcev, 198 hiš in leži 156 m nad morsk gladino. Meščani so Slovenci, vendar se lahko po vseh gostilnah in prodajalnah nemško pomeniš ...« (Podlogar 1906, 4)

Mestu je dajal posebno podobo grad, ki je bil močno povezan tudi z družabnim dogajanjem, saj se je v njegovih prostorih odvijalo veliko prireditev, plesov, družabnih srečanj.

V poznejšem razvoju se mesto na pomolu ni bistveno spreminjalo. Zaradi stiske s prostorom so si mestni kmetje postavili gospodarska poslopja pred Vavtaro (pozneje Suhim mostom), kjer so se razvile njihove pristave. (Krajevni leksikon Slovenije 1971, 27)

Gibanje števila prebivalstva v obravnavanem obdobju

Občina Črnomelj je leta 1869 štela 21.684 prebivalcev, število prebivalstva je v naslednjih desetletjih upadalo in pred drugo svetovno vojno doseglo najnižje število v letu 1910, ko je štela 17.479 prebivalcev. V mestu Črnomelj je leta 1869 živelo 1.071 prebivalcev, najmanj jih je bilo leta 1910 – le 978 (z okolico 1.394 prebivalcev), do leta 1931 je število naraslo na 1.400 prebivalcev (z okolico 1.938). Upadanje števila prebivalstva so povzročile slabe gospodarske razmere, nerazvita industrija, odmaknjenost od tržišč in skromne prometne pove-

Družba je veselo zaplesala pri Laknerjevi zidanici v Stražnjem vrhu pri Črnomlju. Pred drugo svetovno vojno. Original hrani M. Lakner, Črnomelj.

zave. V osemdesetih letih 19. stoletja so trtne bolezni skoraj popolnoma uničile belokranjske vinograde, kar je revščino še povečalo. Predvsem zaradi navedenih razlogov so ljudje iskali zaposlitev zunaj Bele krajine, večinoma v tujini. Izseljevanje prebivalstva se je močno povečevalo in v zadnjih letih pred prvo vojno ter kmalu po njej v občini Črnomelj skorajda ni bilo hiše brez izseljenca. (Krajevni leksikon Slovenije 1971, 19) Največ ljudi se je izselilo v Ameriko, pa tudi v Kanado, Argentino in Francijo. (Dular 1986, 8) V začetku tridesetih let 20. stoletja so se razmere nekoliko umirile, saj so se vendarle začele pojavljati prve možnosti zaposlovanja v industriji. Tako se je število prebivalstva povečalo, še posebno v samem mestu, ki je leta 1931 štelo največ prebivalcev v celotnem obdobju – 1.400, število prebivalstva se je na splošno povečalo tudi v občini Črnomelj, ko se je upadanje spet zaustavilo in tudi nekoliko naraslo – na 18.153 prebivalcev. (Krajevni leksikon Slovenije 1971, 19)

Pred prvo svetovno vojno industrije v Črnomlju, razen rudnika rjavega premoga v Kanižarici pri Črnomlju, ki so ga odprli leta 1857, ni bilo. Industrija v Črnomlju se je začela razvijati šele po prvi svetovni vojni.

Kljub začetnemu razvoju industrije je črnomaljski okraj še dolgo sodil med okraje z največjim deležem kmečkega prebivalstva. Tako je bil leta 1931 črnomaljski okraj med vsemi dolenskim okraji najbolj kmečki, saj je od kmetijstva živelo kar 81,9 odstotka prebivalcev. (Dular 1986, 93)

Ob upravni razdelitvi Kraljevine Jugoslavije na banovine je bilo leta 1929 ozemlje takratnega sreza Črnomelj dodeljeno Savski banovini s sedežem v Zagrebu, že leta 1931 pa spet Dravski banovini s sedežem v Ljubljani. Prebivalci se spominjajo nezadovoljstva ob priključitvi k Savski banovini in tega, da so poskusili vse, da bi odločitev iz leta 1929 čim hitreje razveljavili. (Dular 1986, 14)

Vplivi na oblikovanje podobe družabnega življenja v Črnomlju

Poleg družbenih in socialnih pogojev, ki so vplivali na oblikovanje določene podobe družabnega življenja v Črnomlju, so poudarjeni še nekateri elementi, ki so sooblikovali družabnost v Črnomlju. Pri tem je poudarjen pomen *belokranjske žele-*

Družba ob »trtju« v Stražnjem vrhu pri Črnomlju, »pri Medvedih«. Tudi mimoidočim so radi ponudili kakšen kozarček. Pred 2. svetovno vojno. Original hrani B. Pavlin, Črnomelj.

znice, določen vpliv je imelo širše obzorje, ki ga je prinašalo neformalno in formalno izobraževanje odraslih, posebno vlogo pa so odigrale tudi posamezne družine, kot na primer Haringovi v Črnomlju.

Oblike in vsebine družabnega življenja v Črnomlju

Društvena dejavnost

Pomembna sestavina črnomaljskega družabnega življenja je bila društvena dejavnost, ki ji v raziskavi sledimo od ustanovitve Narodne čitalnice leta 1868. Društveno življenje je prinašalo napredek v skladu s temeljnimi cilji in nameni društva. Družabni dogodek so lahko predstavljala posamezna društvena srečanja, še posebej pa prireditve, ki so jih društva prirejala.

Narodna čitalnica v Črnomlju je živahno zacvetela predvsem v prvem obdobju svojega delovanja, kar je nakazala že prireditev ob slovesnem odprtju 29. junija 1868. »Že ob četrti uri zjutraj je igranje godbe in pikanje možnarjev razglasilo Črnomalcem, da bo to poseben dan. ... Glavna prireditev je bila ob 8. uri zvečer, v lepo okrašeni grajski dvorani. Začela se je z besedami Dragotina Kastelca, ki je v govoru vsem navzočim pojasnil pomen čitalnice. Temu je sledil nastop pevskega društva, sestavljenega iz okoliških učiteljev, pod vodstvom g. Juvana, za konec pa so si navzoči ogledali še igro 'Bob iz Kranja', ki so jo Črnomalci pripravili s pomočjo Metličanov. Na prireditvi so bili številni gostje iz okoliških krajev, iz novo-meške in metliške čitalnice, gospod baron Vranicani in drugi iz Hrvaškega.«³

Gasilsko društvo Črnomelj, z ustanovno letnico 1881, je odigralo pomembno vlogo v družabnem življenju. Gasilci so bili vedno navzoči pri vseh pomembnejših dogodkih v mestu. Posebno pozornost so črnomaljski gasilci posvečali florjanovemu, »ki je od pradavnih časov mestni praznik«, saj so se po dvakratnem hudem požaru v mestu meščani zaobljubili k sv. Florjanu.⁴ Nepogrešljive so bile tudi gasilske **veselice**, tako »trikraljevske«, ki so se največkrat odvijale v Hotelu Lackner,

kot letne veselice na Gričku (v zadnjih letih pred drugo vojno v Sokolskem domu), pri katerih je tako ali drugače sodelovala večina krajanov. Ob pripravi gasilskih veselic in ob njihovi izpeljavi je dejansko zaživelo celotno mesto. O teh veselicah podrobno pričajo zapisniki sej požarne brambe v Črnomlju od leta 1884 do 1940, vir pa dodatno oživljajo še spomini informatorjev. Gasilci so priredili nekaj odmevnih tombol, slovesni so bili trenutki ob novih tehničnih pridobitvah za uspešnejšo obrambo pred požari, posebno pozornost pa so gasilci namenili tudi zadnjemu slovesu svojih članov.

Značilna je še prepletenost družabnih aktivnosti gasilcev in mestne **godbe**, katere nastanek sega v leto 1866. Tako eni kot drugi so bili nepogrešljivi pri vseh pomembnejših kulturnih dogodkih in prireditvah, godba je praviloma igrala tudi na mestnem, gasilskem prazniku – na florjanovem in na gasilskih veselicah. Za druženje so bili pomembni še »plac koncerti« – koncerti godbe na pihala na mestnem trgu pred Posojilnico.

Če je bilo delovanje gasilskega društva (kar so radi poudarjali) nadstrankarsko, je bila naslednja značilnost društvenega življenja delitev na društva glede na svetovno nazorsko prepričanje. Tako sta si bila tudi v Črnomlju nasproti dva pola. Enega je predstavljalo društvo **Sokol** in njemu sorodna društva z liberalno politično usmeritvijo, drugega pa **Orel** in sorodna društva s katoliško nazorsko opredelitvijo. Obe društvi sta prirejali zanimive, kvalitetne in po zunanji organizaciji sorodne prireditve, ki so si jih pogosto množično ogledali gledalci iz »obeh polov«. Predvsem so bili privlačni telovadni nastopi Sokolov in Orlov, gledališke predstave obeh društev; miklavževanja – ena v sokolskem, druga v prosvetnem domu; novoletne zabave s programom pri obeh društvih. Sokoli so imeli od srede tridesetih let 20. stoletja v svojem domu tudi kino. Kino predstave so si z veseljem ogledovali prebivalci Črnomlja in okolice, različnih plasti in različnih prepričanj, če so si jih le lahko privoščili.

Kulturna dejavnost je bila pomemben element, ki je mestu dodal zlahtnejši in bolj živahen značaj. Ljudje so se radi udeleževali uprizoritev gledaliških iger, koncertov in drugih nastopov. Prva poročila o igralskih uprizoritvah sodijo v obdobje delovanja narodne čitalnice, sicer pa so igre prirejali tudi Sokoli in Orli. Slednji so se v dramski dejavnosti še posebej odlikovali. Ljudje se spomnijo mnogih nadarjenih igralcev, posebej pa je bila znana igralska družina Plut, ki je leta 1936 ustanovila svojo gledališko skupino. Posebno mesto v gledaliških dogodkih Črnomlja ima slavnostna gledališka predstava Ustanovitev črnomaljske župnije. Nastala je ob počastitvi 700-letnice črnomaljske župnije leta 1928. Igro je za to priložnost napisal Oton Berkopce, režiral pa dekan Pavlin Bitnar.

Plesi, veselice

Plesi sodijo med najbolj priljubljene prireditve, kjer je družabna vloga jasna in poudarjena. Tudi v Črnomlju so ples pripravljala različna društva, nekatera so bila namenjena ožjemu krogu ljudi, druga so na široko odprla vrata vsem, ki jih je ta vrsta zabave mikala. Tudi po opravljenih kmečkih delih so večkrat zaplesali ob zvokih domačega godca. Če je bilo največ plesov v hotelu Lakner in v gostilnah, se je v tem primeru v plesišče spremenil prostor v skednju ali v domači hiši. V letih pred drugo svetovno vojno so bili zanimiva novost plesni tečaji, ki so jih prirejali v Sokolskem domu.

Plesu so nekateri pripisovali tudi kali neprimernege, nemoral-

⁰ Novice, 1. 7. 1868.

⁴ Dolenjske Novice št. 6, 15. 5. 1914, 24.

nega vedenja, zato se je pojavljal odklonilen odnos. Sledimo ga predvsem ob delovanju Dekliške Marijine družbe Črnomelj. Že v pravilih družbe, potrjenih leta 1902, so zapisali, da se bodo hčere Marijine družbe poleg drugega neprimernega vedenja popolnoma varovale tudi plesa. Kot kažejo vedno nova in nova svarila, se plesu dekleta, kljub strogim prepovedim, preprosto niso mogla odreči.⁵

Obiskovanje in druženje na domu

Črnomalci in Črnomalke so sicer kar pogosto hodili drug k drugemu »v vas, saj se ni nikjer vrat zapiralo«. (ustni viri: A. G., A. J.) Med najbolj značilne primere obiska na domu je sodilo godovanje, ko so šli sosede, sorodniki, prijatelji godovniku »bobnat«, slavljenec pa jih je sprejel in pogostil.

Nedelja in prosti čas sta pomembna elementa pri oblikovanju družabnega življenja. V letu 1905 so o pomenu druženja v prostem času zapisali: »Človek je društven stvor, brez družbe zlasti prostega časa ne more uživati z istim slajem kakor v zvezi z mnogimi sebi enakimi ...« (Popotnik 1905, 256)

Nedeljo in prosti čas so posamezniki v Črnomlju preživljali različno. Predvsem za prebivalstvo višjega in srednjega sloja, ki je v največji meri živelo v središču Črnomlja, je redno navado predstavljala nedeljska promenada. Prosti čas je zaznamovalo predvsem zbiranje sosedov, prijateljev, sorodnikov na klopih pred hišami. Tu so stekli številni pogovori, širili so novice, šale, zgodbe; družbe so rade skupaj tudi kaj zapojevale. Ob nedeljah so obiskovali »žlahto«, šli peš ali z zapravljičkom do vinograda, »v gôro«. Nedeljske izlete so vsaj premožnejši prebivalci združili še z obiskom gostilne ali pušlšanka v okolici Črnomlja.

Številne črnomaljske **gostilne** so bile priča različnim družabnim dogodkom, posebej zanimive so bile predpustne zabave, tako imenovani *bali*, ki so jih prirejale društva in so se vrstila po določenem vrstnem redu od gostilne do gostilne. Živahneje je bilo v gostilnah ob sejmskih dnevih, ko je v mesto prišlo veliko ljudi iz bližnjih in daljnih krajev. Največ slavnostnih obedov in drugih praznovanj, ki so se jih udeležili tudi pomembni gostje, so pripravili v gradu, v hotelu Lakner.

Druge javne prireditve

Prebivalstvo iz mesta in okolice se je rado udeleževalo različnih drugih javnih prireditev, ki so se največkrat odvijali na trgu pred Posojilnico. Med velike dogodke je sodilo tudi slovesno odprtje novega mosta čez Dobličico leta 1912. Gradnja je bila zahtevno delo, most je po tedanjih merilih veljal za enega pomembnejših tovrstnih objektov. Novi most je blagoslovil knezoškof Jeglič, ki je zapisal: »... Napravljen je čez vodo krasen most iz železnega betona: drzovita zgradba ...«⁶

Sejmski dnevi

Ko so Črnomelj preplavile sejmske stojnice, se je začel živahen sejmski mestni vrvež. Najpomembnejšemu elementu, trgovanju, se je ob bok postavljala pomembna družabna vloga, saj so bili sejmski dnevi priložnost za medsebojno srečevanje, spoznavanje in druženje.

Romanja in žeganja so poleg verskega elementa predstavljala

Zabavne maškarade so razveseljevale pustni čas. Skupina Črnomaljšev je uprizorila cirkus, s cirkuško direktorico in direktorjem. Okrog 1936. Original hrani V. Kvas, Ljubljana.

la tudi možnost druženja, spoznavanja novih ljudi, krajev in navad.

Kopališča, šport

Poletje je prineslo veliko zabavnega druženja ob kopanju na Lahinji in Dobličici. Predvsem je bilo lepo urejeno kopališče Rdečega križa. Nekoliko premožnejši so se odpravili na kopalne izlete na Kolpo, posamezniki pa kdaj tudi na morje. Znali so uživati v zimskih radostih, posebno pa je športni in družabni utrip razburkal nogomet.

Družabno življenje ob šegah in navadah

Ustaljeni vsakdanji ritem življenja so ljudem obogatili cerkveni, posvetni in osebni **prazniki** ter šege in navade (Črnomaljši raje uporabljajo izraz *običaj*), ki so se ob njih razvile. Družabno življenje kmečkega in obrtniškega prebivalstva je bilo pogosto povezano z delom, predvsem velja to za *praščine* (koline), *cofanje perja*, *ruženje koruze* in za *trgatev*. Na *praščino* in na *trgatev* so vsaj nekateri kmetje poleg sorodnikov radi povabili še kakšno bolj imenitno osebo, bodisi učitelja, zdravnika, pomembnejšega uradnika. Večja opravila je v marsikateri hiši spremljalo vedro razpoloženje. Ob *praščini* je za šalo poskrbel že mesar ob razkosavanju prašiča. Ko je na primer odrezal ušesa, je v šali »vuho« rad vrgel kakšnemu članu družine, denimo odraščajočemu fantiču, ki ni bil poseben ljubitelj vode in umivanja ter se *pohecal*: »Na, to je zate! Če se ne boš vmival, bojo i tvoja vuha taka!« (Ustni viri: A. G., M. B.)

Otroški prosti čas

Poseben svet je bil otroški svet. Njihovo družabno življenje se je največkrat pletlo ob igri. Prostega časa ni bilo veliko, a je mnogo možnosti zabave ponujala paša, drobne trenutke igrivosti so, brez velikih in dragih igrac, znali poiskati tudi ob različnih drugih opravilih.

Vloga šole v družabnem življenju Črnomlja

Preučevanje je potrdilo predvidevanja o pomembnem deležu šole, učiteljev in učiteljic ne le pri pridobivanju in postopnem razširjanju osnovne izobrazbe, pač pa tudi v gospodarstvu, društvenem življenju, kulturni dejavnosti in družabnem življenju. Učitelji so imeli kot redki izobraženci v kraju poseben položaj, pogosto so bili glavni ustvarjalci novih razvojnih poti ter s tem življenjskega utripa v mestu. Na šoli v Črnomlju

⁵ Dekliška Marijina družba Črnomelj, pravila in zapisniki 1902–1930, NšaLj.

⁶ Dnevnik A. B. Jegliča, prepis v knjižnici INZG, 8. zvezek, 1912 (12. 8.), 224–225.

se je od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne zvrstilo več učiteljev, vloga nekaterih je bila še posebej izrazita. Med slednje lahko uvrstimo Antona Jeršinoviča, Franca Šetino, Rudolfa Schillerja, Josipino Primožič in druge, ki so jim sledili. Za širši družbeni razvoj kraja je bila pomembna ustanovitev meščanske šole leta 1935 (od 1944 gimnazija) in med drugimi učitelji tudi njen upravitelj Karel Štrbenk. Učenci in učitelji so sodelovali pri različnih prireditvah v kraju. S prirejanjem proslav, iger, razstav, koncertov in drugih nastopov so predstavljali enega pomembnejših dejavnikov kulturnega in družabnega življenja. V raziskavi je prikazan razvoj šolstva, podrobneje je predstavljena vloga učiteljev in učiteljic v kulturnem in družabnem življenju mesta, nanizani so kulturni dogodki, proslave, šolske prireditve in njihov vpliv v družabnem utripu.

Sklep

Družabno življenje v Črnomlju sodi med obravnave s širše zastavljenim okvirom etnološkega in kulturnozgodovinskega prikaza. V primerjavi z nekaterimi drugimi tovrstnimi raziskavami je nekaj več pozornosti namenjene splošnemu prikazu in razvoju različnih dejavnosti, saj te v preteklosti še niso bile podrobneje raziskane. Osrednji poudarek preučevanja vsebuje prikaz družabnega življenja v posameznih vsebinah in oblikah predstavljenih tem.

Med temeljne ugotovitve v raziskavi družabnega življenja v Črnomlju v primerjavi z večjimi mesti sodi ta, da večino glavnih pojavnih oblik družabnega življenja v velikem mestu vsaj v obrisih zaznamo tudi v Črnomlju (npr. prireditve Narodne čitalnice, Sokolov, Orlov in drugih društev; predpustni plesi in pustovanja; promenade, »plac koncerti«, obiskovanje gostiln, tudi s stalnimi omizji; nedeljski izleti v bližnjo okolico; obiski na domu, različne javne prireditve; kopanje na kopališčih idr.). V večini primerov bi težje govorili o blišču in razkošnosti tovrstnih prireditev in dogodkov, če jih primerjamo s podobnimi v Ljubljani, Mariboru ali tudi v Kamniku. Lahko bi posplošeno dejali, da gre v Črnomlju za bolj skromno obliko družabnih prireditev, morda za večjo vpetost, tudi podrejenost okolju in družbi, in hkrati za večjo domačnost. Pojavnost oblik družabnega življenja v obravnavanem obdobju je bila pestra in raznolika. Zbrano gradivo kaže, da je tudi črnomaljska družba iz desetletja v desetletje ohranjala nekatere oblike družabnosti in sočasno sprejemala nove oblike družabnega življenja, vpletene in prepletene s širšimi kulturnodružbenimi dogajalnimi. Nekateri izraziti pojavnosti oblik družbenosti, kar denimo velja za zbiranje ljudi na klopih pred hišami, so v sodobnem času, tudi zaradi prometnega vrveža, skorajda povsem zamrle. Tako značilne gasilske veselice, ko je ob pripravah nanje zaživel vse mesto, so po drugi svetovni vojni doživljale bolj in manj uspešne izvedbe. Razlike in spremembe bi lahko ugotavljali tudi pri drugih segmentih družabnega življenja. Raziskava prinaša mnogo spodbud, na podlagi katerih bi lahko, tako kot je bilo zamišljeno že pred začetkom raziskovanja, temeljile priprave tovrstnih novih prireditev ob upoštevanju sestavin sodobnega življenja. Spremembe v načinu življenja prebivalcev so vplivale tudi na v preteklosti ugotovljeno značilno domačnost v družabnem življenju kraja. Morda lahko to domačnost v

zadnjem obdobju zasledimo med prebivalci določenih predelov mesta ob posebnih priložnostih, tako kot na primer leta 2005, ko so se prebivalci ulice Sadež zbrali ob zaključku del posodobitve in asfaltiranja ceste in pločnikov. Ta dogodek so obeležili s skupnim druženjem ob kulturnem in zabavnem programu in s pogostitvijo. V pripravo in izvedbo družabnega dogodka je bila aktivno vključena večina prebivalcev tega predela Črnomlja.

Spodbudno je, da obravnavana problematika zanima tudi mlade raziskovalce, tako kot študente etnologije, ki so leta 2005 sodelovali na delavnici Oživljanje mestnega jedra Črnomlja in rezultate raziskovanja predstavili na Dnevih etnologije, ki so bili v tem letu organizirani v Črnomlju.

Izsledke raziskave družabnega življenja v Črnomlju je mogoče uporabiti pri razstavi postaviti krajevne muzejske zbirke. Uporabna bi bila v izobraževanju, saj bi bilo tako za osnovnošolsko kot srednješolsko generacijo dobrodošlo, da spozna tudi ta obraz domačega mesta. Nadgradnja raziskave je mogoča pri delu študijskih krožkov in različnih domoznanskih delavnic.

Sklenemo lahko, da raziskava družabnega življenja v Črnomlju od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne nudi podlago za nadaljnjo raziskovanje, spodbuditi želi primerjavo med preteklostjo in sodobnostjo, kliče po obravnavi vprašanj, katere oblike družabnosti so se v mestu ohranile, kako sta se njihova oblika in obseg spreminjala, koliko in kaj se ohranja v sodobnost. Konkretno praktično uporabnost raziskave lahko pričakujemo ob predvidenem izidu knjige v letu 2007, ko bodo v mestu potekala tudi praznovanja ob šeststoti obletnici prve pisne omembe Črnomlja kot mesta.

Dobrodošle bi bile še nove raziskave družabnega življenja v drugih slovenskih mestih in krajih, kar bi lahko s primerjalnimi študijami obrodilo tudi tehtno sintezo družabnega življenja na Slovenskem.

Viri in literatura:

BADOVINAC, Tatjana, Rolanda **FUGGER-GERMADNIK** (ur.) 1995: *To in ono o meščanstvu v provinci*. Celje: Pokrajinski muzej Celje.

BAUSINGER, Hermann 1971: *Volkskunde: Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse*. Berlin: Carl Hebel.

BELAJ, Vitomir 1998: *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden marketing.

BOGATAJ, Janez 1982: *Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke*. Novo mesto: Dolenjski list, Dolenjski muzej Novo mesto. Ljubljana: Znanstveni inštitut filozofske fakultete.

BOGATAJ, Janez 1998: *Smo kaj šegavi?: Leto šeg in navad na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

BRUMEN, Borut 1991: Raziskovanje mestne in delavske kulture v ZRN, NDR in Švici. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (ČZN) 62, zv. 1. Maribor, 95–101.

BRUMEN, Borut 1995: *Na robu zgodovine in spomina: Urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941*. Murska Sobota: Pomurska založba.

BRUMEN, Borut 1995a: Naprej v preteklost in nazaj v prihodnost: Od etnologije mesta k urbani etnologiji. V: Rajko Muršič

in Mojca Ramšak (ur.), *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*. Ljubljana: SED, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 161–165.

BUDINA, O(ksana) R(uvimovna) 1991: O rezultatih in problemih etnografskega preučevanja mestnega prebivalstva. ČZN 62, zv. 1. Maribor, 82–87.

DEKLIŠKA Marijina družba Črnomelj, pravila in zapisniki 1902–1930. Ljubljana: Nadškofijski arhiv.

DNEVNIK Antona Bonaventura Jegliča (prepis), 8. zvezek, 1912 (12. 8.), 224–225. Ljubljana: Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino.

DOLENJSKE Novice 1914, št. 6 (15. 5.), 24. Novo mesto.

DOLŽAN, Tatjana 1993: Meščani mesta Kranja v obdobju med svetovnima vojnama. V: Cene Avguštin idr. (ur.), *40 let Gorenjskega muzeja*. Kranj: Gorenjski muzej, 90–95.

DRAŽUMERIČ, Marija 1977/78: Društveno življenje v Črnomlju med leti 1920–1970. Proseminarska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo.

DULAR, Andrej 1985: *ETSEO Črnomelj*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

FIKFAK, Jurij 1999: *Ljudstvo mora spoznati sebe: Podobe narodopisja v drugi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU.

GODINA, Maja 1986: *Maribor 1919–1941: Oris družabnega življenja*. Maribor: Obzorja.

GODINA, Maja 1991: Etnološka bibliografija del o preučevanju industrijskih naselij in mest. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 31, 3–4. Ljubljana: SED, 180–183.

KLOBČAR, Marija 1998: *Kamničani med izročilom in sodobnostjo: Življenje kamniških meščanov od leta 1880 do druge svetovne vojne*. Ljubljana: ZRC SAZU.

KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B(ronislava) 1991: Raziskave antropologije mesta v poljski znanosti. ČZN 62, zv. 1. Maribor, 31–36.

KRAJEVNI leksikon Slovenije, II. knjiga 1971: *Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del*. Ljubljana: MK, 19–27.

KRAMARIČ, Janez 1999: *Črnomelj v daljni in bližnji preteklosti*. Črnomelj: Občina Črnomelj.

KREMENSEK, Slavko 1970: *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: SAZU.

KRNEL-UMEK, Duša in Zmago ŠMITEK (ur.) 1987: *Kruh in politika: Poglavja iz etnologije Vitanja*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

KRONIKA župnije Črnomelj 1883–1928. Črnomelj: Župnijski urad.

KURE, Bogomira 2004: *Zgodbe ne moreš iz žakla zvrnit*. Ljubljana: Založba kmečki glas.

MAL, Josip 1957: *Stara Ljubljana in njeni ljudje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

MATKOVIČ, Anita 2001: Obrtna zadruga obrtnikov črnomaljskega sodnega okraja. V: *Katalog obrti in podjetništva*. Črnomelj: Območna obrtna zbornica Črnomelj, 10–11.

MELIK, Vasilij 1995: Središča, provinca, meščani. V: Tatjana Badovinac idr. (ur.), *To in ono o meščanstvu v provinci*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 5–10.

MELIK, Vasilij, Majda ŽONTAR 1980: *Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914: Razstava Gorenjskega muzeja Kranj*. Kranj: Gorenjski muzej.

MILČEC, Zvonimir 1990: *Galantni Zagreb*. Zagreb: Mladost.

NOVICE 1868 (1. 7.). Ljubljana.

OSNOVNA šola Črnomelj, šolska mapa. Slovenski šolski muzej: dokumentacijska zbirka.

OVSEC, Damjan 1992: *Velika knjiga o praznikih – Praznovanja na Slovenskem in po svetu*. Ljubljana: Domus.

OVSEC, Damjan 1979: *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Društvo arhitektov Ljubljana.

OVSEC, J. Damjan 1997: *Družabno življenje v Ljubljani in na to nanašajoča se kulturna zgodovina mesta od začetka stoletja do druge svetovne vojne*. Raziskovalna naloga: Kulturna zgodovina mesta Ljubljane, II. faza (tipkopis). Ljubljana: Mestna občina Ljubljana.

OVSEC, Damjan 2004: Družabno življenje (geslo). V: *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 101.

POPOTNIK 1905: 256. Ljubljana.

POVRZANOVIČ, Maja 1991: Etnološka i folkloristička istraživanja kulture i načina života stanovnika gradova u Hrvatskoj. ČZN 62, zv. 1. Maribor, 67–72.

RAVNIK, Mojca 1979: *Galjevica: etnološka monografija*. Ljubljana: RSS.

RAVNIK, Mojca 1980: Družbeno življenje. V: *Slovensko ljudsko izročilo*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 133–144.

RIHTMAN-AUGUSTIN, Dunja 1988: *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Šolska knjiga.

ROZMAN, Franc, Vasilij MELIK, Božo REPE 1999: *Zastave vihrajo*. Ljubljana: Založba Modrijan.

SALNER, Peter 1991: *Taká bola Bratislava*. Bratislava: Veda.

SALNER, Peter, Daniel LUTHER 2001: *Etnicita a mesto: etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.

SLAPANSKY, Wolfgang 1991: Raziskovanje mestne in delavske kulture v Avstriji. ČZN zv. 1. Maribor: 75–77.

SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid 2000: *Etnologija na Slovenskem: Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: ZRC SAZU.

SLOVAR slovenskega knjižnega jezika 1994. Ljubljana: DZS.

SLOVENSKI etnološki leksikon 2004. Ljubljana: MK.

SLOVENSKI šolski muzej (SŠM), dokumentacijska zbirka, šolska mapa OŠ Črnomelj.

STARÁ DELNICKÁ PRAHA, 1981: *Život a kultura pražských delníků 1848–1939*. Praha.

ŠUŠTAR, C. Branko 1996: *Spodnja Šiška pušeljč Ljubljane: Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje 1885–1914*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv (Gradivo in razprave 18).

TOMAŽIČ, Tanja 1991: Povzetek o nekaterih bistvenih dogajanjih in pojavih na področju družbene kulture v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 33–34 (1988–1990). Ljubljana, 389–431.

TORKAR, Zora 1991: *Narodna čitalnica v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne*. Kamnik: Kulturni center Kamnik.

Ustni viri:

A. G., A. J., M. B.

Datum prejema prispevka v uredništvo: 29. 1. 2007